

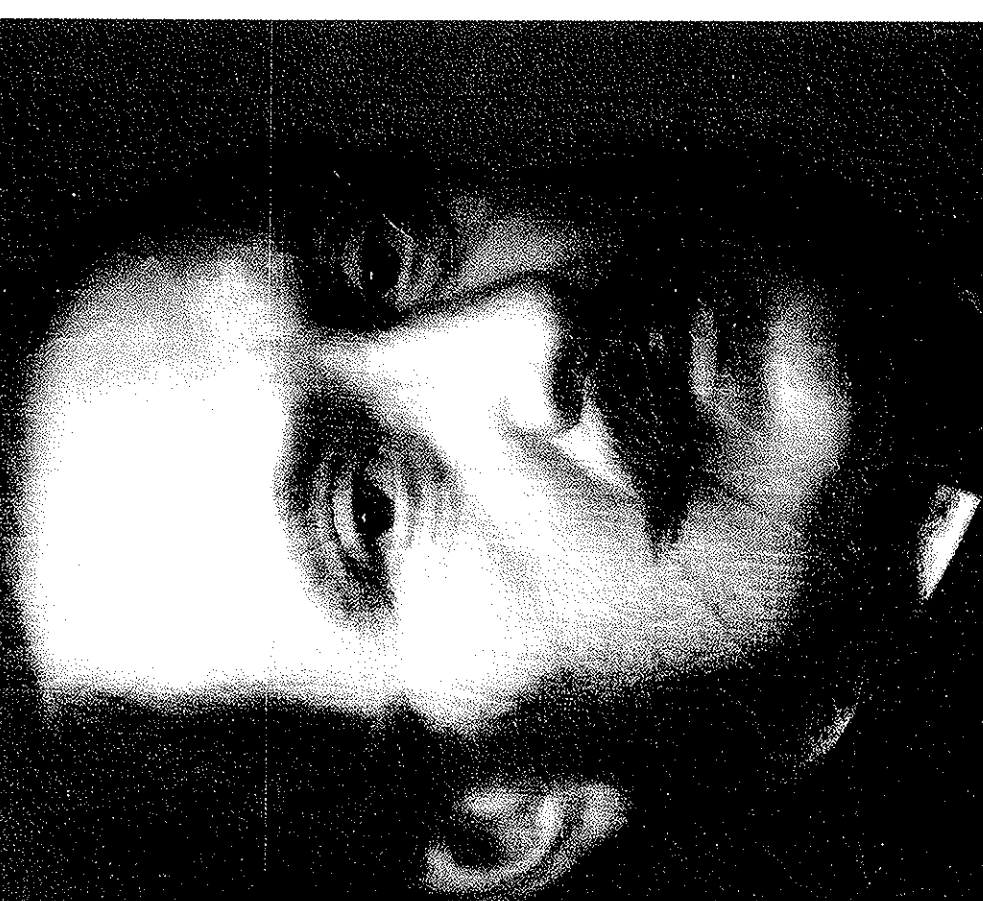
A SORS KÍSÉRTÉSEI

Tanulmányok KEMÉNY ZSIGMOND munkásságáról
születésének 200. évfordulójára

A kétszáz éve született Kemény Zsigmondnak emléket állító tanulmánykötet egy nagy nemzeti értéket képviselő, a magyarság önismerete szempontjából nélkülözhetetlen életmű gyökeres újratérképlésére vállalkozik. Arra a kérdésre keresi a választ, mi lehet érdekes 19. századi irodalmunk egyik legnagyobb írójának munkásságából 2014-ben.

Az itt olvasható, négy nemzedékhez tartozó szakértők által írt tizen-nyolc tanulmány hűen tükrözi vissza jelenkorunk értelmezőinek sokrétű érdeklődését, ugyanis a Kemény közírói tevékenységét, publicisztikáját, politikai jellemrajzait, életművét értelmező, munkásságának utóéletét és hatástörténetét feldolgozó írások, valamint az egyes regényekre összpontosító illetve több regényt összevető összehasonlító értékezők átfogó képet adnak egy rendkívül sokoldalú, több műfajban maradandót alkotó, nemzetközileg is kiemelkedően jelentős szerző tevékenységéről.

A SORS KÍSÉRTÉSEI
Tanulmányok KEMÉNY ZSIGMOND munkásságáról
születésének 200. évfordulójára

3750 Ft

Ráció

Ráció

A SORS KÍSÉRTÉSEI

Tanulmányok KEMÉNY ZSIGMOND munkásságáról
születésének 200. évfordulójára

Szerkesztette:

Szegedy-Maszák Mihály

Ráció Kiadó
Budapest, 2014

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap

nka

és a Balassi Intézet

Balassi
Intézet

támogatta.

A kötet az MTA-ELTE Hálózati Kritikai Szövegkiadás Kuratóciósport, az MTA TKI támogatásával készült.

A szerkesztő munkatársai
Dobás Kata és Pintér Borbála

A borítót Barabás Miklós Kemény Zsigmondot ábrázoló portréja (1876, Muzeuul de Artă Cluj-Napoca, Szépművészeti Múzeum, Kolozsvár) felhasználásával, Pál Emese fényképe alapján Arany Imre tervezte.

© Szerzők, 2014

© Szegedy-Maszáék Mihály (szerk.), 2014

Ráció Kiadó, 2014

Tartalom

Előszó	7
BENKŐ SAMU: Kemény Zsigmond műveltsége	11
FILEP TAMÁS GUSZTÁV: Sok zaj egy tojáslepenyért Kemény Zsigmond a nemzetiségi kérdéstről	17
VELIKY JÁNOS: Kemény és a politikai nyelvek a reformkor második évtizedében	32
GÁBORI KOVÁCS JÓZSEF: Ellenzéki párttörődékek közeledése a publicisztika útján 1845-ben	53
FEHÉR M. ISTVÁN: Forradalom és rendszerváltás Kemény Zsigmond két politikai röpirata mai szemmel	63
GÁNGÓ GÁBOR: Kemény Zsigmond és „az eszmék története”	85
IMRE LÁSZLÓ: „Bevált jóslatok” és nemzetkarakterológiai értékvizonyítások Kemény Zsigmond politikai jellemrajzaiban	94
KUCSERKA ZSÓFIA: Az egységes és a szétfeszített jellem rajza Kemény Zsigmond: <i>A két Wesselényi Miklós, Széchenyi István</i>	108
HOJDÁK GERGELY: Műfajok és médiumok kereszteződése Teatralitás, performativitás, regény	131
SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY: A történelmi regény létezési módja	170
THOMAS EZEKIEL COOPER: Zsigmond Kemény's <i>Gyulai Pál</i> : Novel as Subversion of Form	184
PINTÉR BORBÁLA: A levél mint a teremtettség felhívó struktúrája a <i>Gyulai Pál</i> -ban	204

NEUMER KATALIN: Megérítés, magyarázat, morál Kemény Zsigmond három regényében	239
Z. KOVÁCS ZOLTÁN: Laminált történetek Az olvasás etikai meghatározottsága Kemény Zsigmond két regényének értelmezésében	287
BÉNYEI PÉTER: „mert a szív ellentmondásokból áll” Férfireprezentáció a <i>Férj és nőben</i>	300
EISEMANN GYÖRGY: Írás és beszéd összjátékának poétikája Kemény Zsigmond történelmi regényeiben	332
SZAJBÉLY MIHÁLY: Kemény és Jókai	346
GÖNCZY MONIKA: Az <i>Özvegy és leánya</i> elektronikus kiadásának egy lehetséges változatáról — Mi történik, ha a kritikai kiadás igénye találkozik az inter-/kontextuális olvasásmóddal és a digitalizációval?	360
HITES SÁNDOR: Apokalipszis és történetiség: a végidők nyelve <i>A rajongókban</i>	380
DOBÁS KATA: A századik évforduló Megemlékezések Kemény Zsigmond születésének századik évfordulóján	397
Névmutató	413

Előszó

Mi érdekelheti a jelenkor értekezőit a kétszáz éve született Kemény Zsigmond munkásságában? Mindenekelőtt örvendetes, hogy hangsúlyozotran méltányolják közírói tevékenységét, amelyet eszmei, sőt politikai okból évtizedekig elhanyagolni kényszerültek. Különösen figyelemreméltó, hogy a történész Veliky Janos egyfelől cáfolja a Lukács György által képviselt felfogást, amely szerint Keménytől távol állt volna az elméleti igény, másrészt egykori tanárának, Barta Jánosnak a véleményével szemben is azt állítja, hogy e szerző a politikai publicisztika terén is kiválónak bizonyult. Az 1970-es évek közepén, amikor foglalkozni kezdtem Kemény Zsigmond életművével, még Szabad György is „a legvonzóbb örvény”-nek minősítette azt. 2014-ben talán már nem szükséges választanunk Kossuth és Kemény között; mindkettejüket a magyar múlt-nagyjai között tarthatjuk számon. Nemcsak a magyar irodalom, de történetírásunk szempontjából is súlyos hiánynak tekinthető, hogy Kemény újságcikkeinek máig nincs összkiadása. Ezért is komoly elismerést érdemel Filep Tamás Gusztáv tanulmánya, mely kötetbe nem gyűjtött szövegekre is hivatkozik, amidőn Keménynek a nemzetiségi kérdésről vallott nézeteit méltatja. Világos után a gyökeresen megváltozott helyzet nyilvánvalóan új főlada-tok elé állította az író-t. *A Még egy szó a forradalom után* alighanem értekező-prózáink legjelentősebb teljesítményeinek sorában helyezhető el. Politikai jellemrajzai átmenetet alkotnak értekezés és történetmondás között, és nem meglepő, hogy ketten is *A két Wesselényi Miklós* és a *Széchényi István* méltatására vállalkoztak.

Péterfy Jenő nagyra becsülte Kemény legelső nyomtatásban megjelent regényét. Szerencsés, hogy két tanulmány is kiemeli a *Gyulai Pál* összetartottságát. Pintér Borbála egyetlen, de nagyon fontos részletét méltaleg alaposan: a le-vélbetét különböző szerepköreinek bemutatásával igazolja a szövegyszerűség jelentőségét. Az amerikai Thomas Ezekiel Cooper munkája arról tanúskodik, hogy nem csak magyar nyelvű olvasó értekelheti Kemény Zsigmond művészetét. Nemzetközi összefüggésbe illeszti az általa vizsgált regényt, mintegy arra figyelmeztetve, hogy a magyar olvasók egyrészt nem mindig ébrednek annak tudatára, mi képviseli kultúránkban a magas nemzetközi színvonalat, másfelől amidőn a közönség Kemény nyelvének nehezen érthetősége pá-maszkdollik, nincs annak tudatában, hogy a jelenkor angol anyanyelvű olvasói

semmivel sem könnyebben érthetik a Viktória-kor beszédmodját. Napjaink magyar olvasója a régebbi külföldi regényeket mai nyelvre átalakított változatban ismeri. Talán meglepő, hogy hárman, Z. Kovács Zoltán, Bényei Péter és Hojtdák Gergely is a *Férfj és nővel* foglalkoznak, miközben a *Zord idő* viszonylag kevés elemzést kap e kötet tanulmányaiban. Ennek az aránytalanságnak hihetőleg az a magyarázata, hogy a fiatalabb nemzedék olyan műveket ígnek szik előtérbe állítani, melyeket korábban elhanyagoltak.

A hangsúlyok megváltozása azért érdemel figyelmet, mert az itt olvasható szövegek többsége a közelmúltban, sőt kifejezetten e kötet számára készült. A kivételek közül kettő a bölcsélet kiváló művelőinek munkája. Fehér M. István és Neumer Katalin tanulmánya azt igazolja, hogy nem csak ifodalimárok és történések találhatók okot az értekező és az elbeszélő Kemény műltatására. Négy új tanulmány összehasonlításra vállalkozik jelentős magyar kortársakkal: Szajbély Mihály módosítja a közkeletű szembeállítás Jókával, Gángó Gábor éppúgy kimutat rokonságot, mint eltérést Eötvös József értekező műltéhez képest, Gábori Kovács József és Veltiky János egyaránt kiemeli, hogy az erdélyi prózaíró sem a központosításnak, sem a megyei kormányzásnak nem volt föltétlen híve. Ez utóbbi történést nemcsak Széchenyi, Wesselényi és Eötvös, de még Kossuth nézeteivel is talál hasonlóságot Kemény megfogalmazásaiban.

Legalább hátróm, de inkább négy nemzedék képviselői vállalkoztak az életmű újraértékelésére. Illó, hogy az Erdélyben élő Benkó Samunak 1975-ben keltezett tanulmánya szerepeljen a kötet élén. Az ő eszmefuttatásában döntő szerepet játszik az értekező műltatása, annak kiemelése, hogy nagy írónk alkotó, mű és közönség kölcsönhatásában gondolkodott. A magam részéről nem származtatnám a „híg” és „mély” magyar szembeállítását Kemény értekezéséből, de abban maradéktalanul igazat adnék Imre Lászlónak, hogy a történelem (sajnálatosan) igazolta a *Még egy szó a forradalom után* szerzőjének föltevését, amely szerint a Habsburgoktól független Magyarország nem tarthatta meg történelmi határait.

Csakis üdvözölni lehet, hogy Kemény jelenkori műltatóinak egy része a tizenkilencedik század kevésbé ismert szerzőire hivatkozik, mások a legutóbbi évtizedek nyugati értekezőinek munkáira támaszkodnak. Eismánn György és Hojtdák Gergely az ismeretet közvetítő és tartoló közegekkel (médiumokkal) foglalkozó, Bényei Péter a férfi- és női nem mibenlétét előtérbe állító szakirodalom távlatából törekszik újraértelmezésre. Gönczy Monika az *Özvegy és leánya* elektronikus kiadásának lehetőségét vázolja föl, Hites Sándor pedig az asztrológia és a bibliai allegóriák nyelvének ötvözését elemzi a *Rajongók*ban. Néha a fölháznált források ellentmondának egymásnak. Alastait Macintyre az általa modernnek tekintettnél korábbi énfogalmat egységes történetmondásnak felelteti meg, ám a Kucserka Zsófia által szintén hivatkozott kanadai

Charles Taylor *Sources of the Self* (1989) című munkája lényegében cáfolja ezt a föltevést, és a *Széchenyi István* című jellemkép inkább ez utóbbi vélemény igazát erősítheti. Annál is inkább, mivel a Széchenyi és Kemény által egyaránt ismert Montaigne-esszé, *De l'inconstance de nos actions* hihetőleg inkább sejtés természetesen a szerkesztőnek megértését, mint a skót bölcselő műveit.

Térmszetesen a szerkesztőnek nem föladata, hogy értékelje kiváló szerzők teljesítményét. Az olvasó érzékelhet ellentmondásokat egyes tanulmányok között. Egyikükben arról értesülhet, hogy „ma már nehezen olvasható Kemény-opusok közül talán az *Özvegy és leánya* képes arra, hogy ne műként, hanem szövegként funkcionáljon”, másikukban olyan állítást találhat, amely szerint *A rajongók* szerzőjének „leginkább méltatott regénye”. Többen is ki térnek Kemény munkásságának utóéletére. A hatástörténeti észrevételekhez a legjelentősebb hozzájárulás a záró tanulmány, amelyben Dobás Kata a száz évvel ezelőtti évfordulóról ad számot. Adja Isten, hogy egy következő évforduló ismét Kemény Zsigmond örökségének időszerűségét bizonyítsa.

A kötet összeállítói köszönik a Balassi Intézetnek, a magyarságtudomány nemzeti intézményének a megjelenéshez nyújtott támogatást.

Szegedy-Muszácz Mihály

FEHÉR M. ISTVÁN

Forradalom és rendszerváltás

*Kemény Zsigmond két politikai röpirata mai szemmel**

Írókat, költőket, filozófusokat, a szellem embereit általában, ha politikai területre tévednek – ha politikai témához nyúlnak, avagy a politikába ártják magukat – gyakran éri a vád: attól, hogy alkalmasint értéket hordozó irodalmi műveket, lebilincselő regényeket, megindító költeményeket képesek alkotni, nagyszabású gondolati rendszereket, megindító építményeket tudnak emelni, még egyáltalán nem biztos, hogy a politikai elemzések terén is eligazodnak, hogy politikai programok fölvezetéséhez is értenek – sőt a „nem biztos” „színtes biztos, hogy nem”-be hajlamos árcsapni –, mivelhogy itt úgymond a fantázia szárnyalása, lángelkű utópisztikus víziók és mély értelmű költői metaforák megalkotása helyett egészen más jellegű, földhözragadt tehetőségre, a valóság talajáról való elrugaszkodás helyett – amit éppen a művészet avagy a filozófia valósítana meg – épp e talajra való visszahelyezkedésre, leszállásra van szükség.

Bárhogy álljon is a helyzet ezzel a hazánkban szinte közhelyszerűvé vált megítéléssel, úgy gondolom, mai szemmel nézve megállapítható: Kemény Zsigmond két politikai röpirata, a *Forradalom után* és a *Még egy szó a forradalom után* maga a realpolitika megtestesülése. Olyannyira az, hogy szerzőjük – legalábbis az első írás tekintetében – hajlott a nagyon is szigorú megítélésre, arra, hogy elvitatson rólc mindenfajta, a pillanaton túlmutató jelentőséget. „Ez a röpirat”, olvasható visszaemlékezésében a *Forradalom utánról*, „nincs a történelemnek szárnva, idővel el fogják feledni, de most szükség volt rá”. Ezen megítélésben nem kell Keményt föltétlenül követnünk – s szerzői megítélésnek az 1999-ben rendezett konferencia már létrejöttével is ellene mond –, fölkeve, hogy nem annyira Kemény történeti ítéleteinek tartalmára, mint inkább a bennük megtestesülő magatartásra irányítjuk figyelmünket. Vagyis nem annyira arra, hogy konkrét politikai megítélési történetileg mennyire támaszthatók alá, hanem a törekvésre, hogy a vesztes helyzetben reálisan számba jövő lehe-

* A *forradalom után* címmel a Perőfi Irodalmi Múzeum és Kortárs Irodalmi Központ, a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem által a Magyar Tudományos Akadémián 1999. november 5-én és 6-án rendezett konferencián elhangzott előadás 2000–2001-ben többször átdolgozott, bővített szöveg. Kemény Zsigmond: *Visszaemlékezésem*, idézi Tóth Gyula, *Utószó = Kemény Zsigmond, Válogatott a történelemre. Kortársak és ellenszerei. Forradalom után. Még egy szó a forradalom után*, szerk., utószó, jegyz. Tóth Gyula, Szépirodalmi, Budapest, 1982, 577.

röszöket mérlegelve kiutat keressen, megpróbálván minden meggyőző erejét latba vetni abból a célból, hogy a győztesrel hibetövé tegye, neki is édeske a meggyőzés, s hogy a vesztes megpróbálja kirántani a vereség okozta letargiából, avagy lebeszéli a revánra való nagyra is érthető törekvéstől. Ebben a tekintetben a *Forradalom után* csakúgy mint az egy évvel később született másik röpiratot, ugyanaz a szándék hatja át, e közös motívumot pedig talán az utóbbi írás egy tömör megfogalmazásával szemléltethetjük: „A forradalmak után”, írja Kemény, „két szereotíp kérdésként szokott felmerülni [...]. Egyik a *teljes restauráció*, másik az *új lélekedés* [...]. Ha segíteni akarunk magunkon² – hangzik a lényeges konklúzió, – „mindkettőtől óvakodnunk kell”.³ Kemény a rossz kérdéskérdéseket igyekszik tehát elkerülni, s a helyes kérdésvázlatokat keresi, így már kezdetben, kiindulópontjánál fogva sem tagadhatunk meg a két írás szerzőjétől bizonyos filozófiai rejtetséget, amennyiben tudniillik egyik jellemző önmeghatározása szerint a filozófia a kérdézés művészet, s munkájának jó része a szereotíp kérdések kritikai felülvizsgálatában merül ki. A helyes kérdést ezek után Kemény – kifejezetten mint kérdést – a következőképpen fogalmazza meg: „Hogy hazánk önállósága, mely a birodalom egységével teljes összhangzásba hozható, a legitimitás terén nyerjen az új viszonyokkal egyező megoldást: ez értelmes, ez népszerű kérdés.”⁴

A két röpirat fő törekvése az, hogy számtal vessen a kialakult helyzettel, a vesztes forradalom után számba vehető lehetőségekkel, a mélypontról való kilábalás esélyeivel. Ha innen szemléljük a dolgot, közömbössé válik, illetőleg jelentőségét veszti az a kortársi gyanú, miszerint megírásukban a szerzőt alkalmasint személyes indokok vezethették – nevezetesen helyzetének könyörítése a forradalmi kormányban való hivatallal betöltése miatt állene folyó igazolási eljárásban –, hiszen a helyzettel való reális számvetés egyénre éppúgy vonatkozhat, mint valamely közösségre, nemzetre.

² Kemény Zsigmond, *Még egy szó a forradalom után* = Uő., *Változatok a történelemből*, 413 (kiemelés: F. M. I.).

³ Uő., 414. Kemény filozófiához való viszonyának megítélése a hazai kutatók körében nem egységes. „Kemény 49 utáni írásában is meggyőzően és gúnnyal tekint minden elvont elméleti ürtekre”, írja Nyíri Kristóf: „nemcsak a szocialista elméletet utasította el, hanem a dilemma feloldását ígér minden elméleti formulát is”. Nyíri Kristóf, *A Monarchia szellemi életéről. Filozófiatörténeti tanulmányok*, Kossuth, Budapest, 1980, 37–38 (vö. még Uő., 43). „A gyakorlatias szempontok egyáltalán nem zárják ki – vélekedik ezzel szemben Szegedy-Maszák Mihály –, hogy [Kemény] fontosnak tartsa az elméleti igényt [...]. »Ayon követelés – idézi Keményt –, hogy le kell mondani a teóriáról, mert a fonák teóriák nagy károkat járnak, az emberiség kezéből éppen ezen vesztélyek elleni orvosszert ragadja ki, s mivel káros a tévelygés, tehát betiltja az igazság keresését.» Más kérdés, hogy idegenkedik az egyoldalúságról. [...] szívesen folyamodik világos magyarázathoz, készpénznek veszi, hogy egyazon jelenség többféleképpen is értelmezhető [...]» Szegedy-Maszák, *Kemény Zsigmond*, 1989, 305; lásd Uő., 312.: „Már első önállóan megjelent röpirata, a *Kortekvés és ellenzárás* (1843–44) is tartalmaz általános igényű okfejtést. Az idézett Kemény-írás: *Személytényi eljárásunk felől*, lásd Kemény Zsigmond, *Kortételek. Publicisztikai írások 1837–1846*, összegejt., szöveggyűjtemény, utószó, jegyz. Ricsó László. Szépirodalmi, Budapest, 1983, 183.

E bevezető megjegyzések után tanulmányom első, hosszabbik felében a két röpirat némely vonásával szeretnék kicsit részletesebben foglalkozni, második felében pedig az írásokat mai helyzetünkkel, a rendszerváltással igyekszem összefüggésbe hozni. Kiegészítésképpen egy – inkább függeléknek szánt – harmadik részben végül a mai helyzetünkre vonatkozó néhány gondolatot próbálok kifejteni.

I.

Ha hozzáférést, elemzési szempontot keresünk Kemény e két írásához, mindenképp tanácsos magát a műfajt kicsit nagyobb alá venni. Valamely politikai röpirat – s most elekinthetünk attól, hogy röpirathoz, publicisztikához képest mindkét írás meglehetősen terjedelmes, igényében messze túllép e kereteken – elsődlegesen nem száraz tudományos igazságokat akar közölni, hanem egy adott helyzetben akar hatni, egy konkrét szituációra befolyással lenni, politikai mozgásoknak irányt szabni, némeleket erősíteni, másokat gyengíteni. A politikai röpirat a politikai szónoklat írásos változatának tekinthető, elsődlegesen tehát a retorika körébe tartozó műfajról van szó. Célja a befolyásolás, a meggyőzés, a saját álláspont kívánatosként való felmutatása, s ebben az értelemben hívek megnyerése, hívek toborzása. Ha a két írásban kifejezetre jutó szellemi attitűdöt reálpolitikai beállítottségként jelöljük meg, akkor persze kézenfekvő az észrevétel: szabadelvű-konzervatív szellemiségű alkotó cserében, mint amilyen Kemény volt, a reálpolitikai beállítottség koránsem ritkaság. Inkább az ellenkezője volna szokatlan. E szemléletet pedig már az az elvi megállapítás jól tükrözi, mely szerint „Én egy nemzet szeretlenségének tartom intézményeiben és közéletében a történetben a történelmi fonalak megszakadását [...]”,⁴ s nem kevésbé jellegzetes a jelenlegi helyzet értékelése: „Pártok e honban jelenleg nincsenek. S az ezennél alakulandóknak kevés szükségök van oly egyénekre, kik [...] mint gnosztikusok [...] saját lényök bámulásába merülnek el.”⁵ De túl az egyes megállapításokon, melyeknek sorát még szaporíthatnánk, az írások szerkezete, felépítése: a részletekre való koncentráció, a történelmi adottságok aprólékos figyelembevétele s kiegyensúlyozott mérlegelése, ugyancsak e konzervatív-liberális, fontolva haladó szellemiség szerves összetevőjét alkotja.

Hazánk önállóságának a Habsburg Birodalom fennállásával és egységével való összhangja vázolja föl Kemény ezen írásainak gondolati horizontját. Nem minden meggyőző erő nélkül érvel amellert, hogy a győztesnek normalizálnia kell kapcsolatait a legyőzöttrel, különben hosszú távon győzelme vereségbe,

⁴ KEMÉNY, *Még egy szó a forradalom után*, 414.

⁵ KEMÉNY Zsigmond, *Forradalom után* = Uő., *Változatok a történelemből*, 251.

de mindenképpen veszteségre fordul át. Ám nem kisebb erővel érvel amellett is, hogy a vesztesnek ugyancsak módosítania kell magatartását akár megvalósíthatónak tűntek a kitűzött célok a harc során, akár nem, a vereséggel új helyzet keletkezik, s a korábbi célkitűzések revízióra szorulnak. Lehet, hogy a vereséghez vezető célok akkor nem, de most mindenképp túlzottnak minősíthetők. Kemény tehát két szembenálló félhez intézi szavait, kétféle igyekezik hatni, fő interlokutóra azonban, a vesztes pozíciójánál fogva, értelemszerűen a győztes – a győztes, akinek a jóindulatát kell megnyerni. Az olyan szövegrészek, melyekben arról esik szó, hogy a magyar nép nem felforgató,⁶ nem alattomos, nem bosszúálló,⁷ nem összeesküvő,⁸ nyílt,⁹ nem titkolódzó,¹⁰ az ilyen szövegrészek címzettje nyilvánvalóan a győztes. A sugallat pedig az: nem kell tartani tőle, ki lehet békülni vele, a viszonyokat normalizálni lehet. Az új európai jelszavak: szocializmus és köztársaság, érvel hosszasan Kemény, idegenek a magyar néptől. A magyar úgymond tiszteli a tulajdont és alapjaiban monarchikus hajlandóságú.¹¹ A „mi ázsiai természetűnk – írja – a mi jelleműnknek minden igényei összeforrva vannak a királyság eszméjével [..], miként a magyar nemzetiség mint nemzetiség nincs miért, hogy köztársasági jelleműnek tartassék.”¹² Ezen állítások igazságtartalmát nyilván vitatni lehetne – és pedig nem is annyira abban az értelemben, hogy ellene lehetne vetni: a magyar jellemében alkalmasint talán a republikai elem is föllelhető, hanem inkább magának a szempontnak, a szempont termékenységének tekintetében –, ezzel azonban nyilván élvetenének a lényegét, hiszen itt a másik fél jóindulatának megnyeréséről van szó, a fölhozott argumentumok pedig e cél szolgálatában állnak.

Azt, hogy a magyar monarchikus lelkiületű nép-e, nehéz volna tehát eldönteni, mindenesetre Kemény rendkívül találekonyan érvel mellette, s igyekezik – ismét csak: nem minden meggyőző erő nélkül – kimutatni, hogy a reformkor egyik iránya sem volt antimonarchista, s hogy csupán az események véletlenszerű menete vezetett a trónfosztáshoz. „Sem a *radikalizmus*, sem a *nemzetiségi*, sem az *önállósági* irány nem volt vegyítve a monarchizmus gyűlöletével”, írja.¹³ Még az amúgy kritikus distanciával szemlélt Kossuthot sem jellemzi Kemény elvi republikánusként. („Kossuth terveiből elég destruktív folyt – olvasható – de semmi tiltakozás a társadalom alapjai ellen, semmi pozitív vagy a forradalom előidézésére akár szociális irányban, akár szabadsági háború alakjában.”¹⁴) Kemény találekonyága, az érveket illető hajlékonysága nem

⁶ *Uo.*, 190.

⁷ *Uo.*, 193, vö. *Uo.*, 363.

⁸ *Uo.*, 197.

⁹ *Uo.*, 200.

¹⁰ *Uo.*, 201.

¹¹ *Uo.*, 202.

¹² *Uo.*, 243.

¹³ *Uo.*, 274.

¹⁴ KEMÉNY, *Még egy szó a forradalom után*, 433.

utolsó sorban ott mutatkozik meg, ahol azt is sikerül hihetővé tennie, hogy egyáltalán nem Habsburg-ellenes az, aki ma republikánus, sőt valójában alig van erre más lehetősége.

Az április 14-i Habsburg-detronizáció, illetve a 18-án közzétett függetlenségi okirat nyitva hagyta ugyanis, hangzik okfejtése, a monarchizmus felé az utat: az is republikánus volt ezután, aki nem akarta Kossuthot királynak, illetve Habsburg-párti volt, azaz nem akart más házból magyar királyt, avagy belátta európai szükségességét annak, hogy az osztrák birodalom fönntartás-sék.¹⁵ Aki ma Habsburg-párti, az csak republikánus lehet, sugallja Kemény meglepő, de nem föltétlenül hiteltelen módon.

A szövegnek, mint említettem, vannak olyan rétegei, melyek az egyik, s olyanok, melyek a másik félhez szólnak, ám különösen azok a részek érdemelnek figyelmet, melyekben mindkét fél megszólítva érezheti magát. Ez utóbbi réteghez tartozónak gondolom azokat a fejtegetéseket, melyekben Kemény azt igyekszik megmutatni: a forradalom kitörése, majd radikalizálódása, végül a Függetlenségi nyilatkozatban s trónfosztásban való tetőződése nem tartozik szervesen a reformmozgalom eredeti célkitűzései közé. (S itt, a dolog természeténél fogva, közömbös, mi ma hogyan vélekedünk erről.) Ez az érvelés első szinten nyilván az osztrákokat hivatott meggyőzni arról, hogy a forradalmi végkifejlet szinte véletlenszerű körülményeknek köszönhető, nem a magyarok lázadó alkataból vagy hasonlóból fakad, s ezzel vél így megbocsátásukra, megértésükre apellálni, a terror enyhítéséhez majd megszüntetéséhez hozzájárulni. (Kemény nem mulasztja el hangsúlyozni, hogy a többi európai forradalomhoz képest a magyar nem mondható egyáltalán radikálisnak.¹⁶) Nem kevésbé szól ugyanakkor ez az argumentáció a vesztesnek is, abban az értelemben, hogy gondolja át álláspontját s tegye a vizsgálat mérlegére: vajon a végkifejlet, a létrejött helyzet valóban a kitűzött célok között szerepelt-e, s nem csupán más körülmények függvényében adódott? Kemény fő meggondolása itt az, hogy a választóvonal az ősi jogokhoz való ragaszkodás mértékében, nem pedig a monarchizmushoz való ragaszkodásban rejlett¹⁷ – az ősi jogokhoz való ragaszkodás volt mintegy a cél, a forradalom pedig nem egyéb, mint eredetileg nem szándékolt kásérőjelenség, véletlenszerű melléktermék. Kemény találó párhuzama Anglia: vajon 9 hónap eltröli-e 900 év hagyományát? – teszi fel a jellemző kérdést.¹⁸ Ha így volna, ha a forradalmi végkifejlet és az elszakadás nem tartoznék az cleve kitűzött célokhoz, akkor pedig nyilván lehetne alapot teremteni mindkét fél számára a holtpontról való kimozdulásra, győztes és vesztes kapcsolatainak új alapokon való rendezésére.

¹⁵ KEMÉNY, *Forradalom után*, 334–335.

¹⁶ Vö. *Uo.*, 232.

¹⁷ *Uo.*, 224.

¹⁸ *Uo.*, 334.

Talán szükségtelen hangsúlyozni, hogy Keményt őszinte hazafíui aggodalom vezérli. Az, hogy Magyarországnak az osztrák birodalomba való beolvastása a vesztes forradalom után reális lehetőségként nyitva állott, de legalábbis Kemény (s talán nem pusztán egyedül ő) az ötvenes évek elején annak tekintette, nem utolsósorban abból derül ki, milyen hosszasan próbálja bizonygatni, mennyire nem érdeke ez Ausztriának, miért volna fölörtébb káros rá nézve, milyen hátrányok származnának belőle az ő számára csakúgy, mint egész Európa számára. A Monarchia fennállását nem pusztán a legyőzött számszövegből fogadja el, de amellett érvel, hogy ez Magyarországra nézve fölörtébb szükség-es ahhoz, hogy az ország a maga történeti határai között fennálljon.¹⁹ Magyar érdek egyfelől, hogy az osztrák monarchia Európában első hatalmasság maradjon, másfelől pedig hogy Magyarország addig a határig, míg a monarchia egységét nem veszélyezteti, fejtsse ki önállóságát.²⁰ „Sem a monarchia impo-náló egységét, sem Magyarthon különállását nem lehetett a magyarnak [...] föloldozni. A kettő egyeztetése maradt az egyedül lehetséges feladat” – hangzik a konklúzió.²¹

A vesztesnek nem pusztán veresége okán kell hát a győztest elfogadnia, de saját jól felfogott érdekéből is, a győztes pedig abban a tudatban békülhet meg a legyőzöttel, hogy vereségén túlmenően elvi indokok is szólnak a kibékülés mellett – e retorikai pozíció mintegy megeremli a dialógus feltételeit. Aki a Monarchia fennmaradását szíven viseli, annak Magyarország érdekeit is elő kell mozdítania. Bízunk magunkban, írja, ne abban, hogy az európai konsz-telláció folytán délirábainkat megvalósíthatjuk.²² Minden bizonnyal a teljes függetlenség víziója az, amire itt Kemény délirábként hivatkozik. Megalkuvó politikáiról, teljes behódolásról már csak azért sem lehet szó, mert abban a Mo-narchiában, amelynek a fennmaradását Kemény oly nagyon a szíven viseli, Magyarországnak jelentős szerepet tulajdonít.²³ Az sem feledhető, hogy Ke-

¹⁹ „Hogyan őrizhető meg a történelmi Magyarország léte? Ez a végső kérdés, melyre Kemény választ keres – írja Szegedy-Maszácz Mihály. – Mondhatná valaki, hogy akkor követte el a hibát, midőn főn akarta tartani a Kárpátokig terjedő határok ábrándját, de tisztán történeti szempontból nem tartom egészen indokoltnak az efféle bírálatot. Kemény nem alaptalanul látta úgy, hogy a magyar többségű területek nem alkotak összefüggő egészet, a Kárpát-medence számos része olyannyira vegyes lakosságú volt, hogy nehezen lehetett eldönteni, melyik nemzetiség élt ott többségen. Ennek alapján jutott arra a következtetésre, hogy a magyarságnak a soknemzetiségű Habsburg Birodalomban kell maradnia.” Szegedy-Maszácz Mihály, *Kemény Zsigmond, Szepirodalmi*, Budapest, 1989, 323–324.

²⁰ Kemény, *Forradalom után*, 246.

²¹ *Uo.*, 247.

²² *Uo.*, 367.

²³ Keménynek a hazai politikai erökhöz intézett egyik fontos üzenete a radikálisizmus bírálatá, annak számos érvelő alátámasztása, hogy Magyarország boldogulása az adott keretek között csak az Ausztriával való együttműködésben képzelhető el. Ha innen tekintjük a radikálisok álma voltaképpen Trianonban vált valóra. Az a tény, hogy ennek ára az ország területi meg-csonkítása volt, visszamenőleg alighanem igazolja Kemény ama tétjét, mely szerint a magya-

mény Metternichtet és az osztrák politikát határozottan bírálja, s alapjaiban felelősnek tartja a helyzet elmérgesedését. Ha nem csorbítják ősi alkotmányunkat és jogainkat, érvel számos ponton, a helyzet nem juthatott volna ideig. Ausztria európai nagyhatalmi helyzetének megőrzése fontos, de ez csak úgy lehetséges, ha a germán és a szláv befolyást egyensúlyban tartja. Miképp nem állhat fenn Magyarország Ausztria nélkül, úgy Ausztria nem állhat fenn Ma-gyarország bizonyos fokú önállósága nélkül.²⁴ Ausztria csak Magyarországra támaszkodva képes ugyanis betölteni hivatását, azt, ami az európai politikában az ő voltaképpeni *raison d'être*-je, a német és a szláv elem közti közvetítés.²⁵ Ha Ausztria a közvetítő a németek és szlávok között, akkor Magyarország – fo-galmazhatunk e ponton így is – mintegy *a közvetítő közvetítője*. Magyarország ugyanis, noha keleti nép, mindig a Nyugatot képviselte és védte. Kemény rend-kívül meggyőzően érvel amellett, hogy a német és a szláv népek hagyományos történeti szembenállása miatt van szükség egy közép-európai közvetítőre, s hogy a Habsburg Birodalom ezt a szerepet csak akkor töltheti be, ha egyrészt nem fordul teljesen a németek felé, másrészt nem is fordít teljesen hátat nekik, azaz ha a nyugati polgári kultúrát Kelet felé közvetíti, amit viszont eredményesen csak Magyarország segítségével tehet meg, mivelhogy a magyaroknak erre a né-metnél azért van több esélyük, mert a szláv népek a magyarokkal évszázado-kig békecségekben éltek. Itt persze Keményre az a feladat hátrul, hogy a nemzeti-ségi problémával szembenézzen, s talán okfejtésének e pontja hagy bennünket mai szemmel nézve leginkább kielégítetlenül. A fő érv ugyanis merőben nega-tív, nevezetesen az, hogy a szlávok tőlünk kevésbé idegenkednek, mint a néme-tekől, hiszen mi évszázadokig éltünk együtt velük különösebb konfliktusok nélkül.²⁶ Ennél többet, pozitív értelemben, bizonyos elvont reménysek vagy még inkább ígéretek megfogalmazásán túl, Kemény nemigen tud mondani.²⁷ Ugyanakkor annak a megállapításának, mely szerint Magyarország mint köz-ve-títő megszűnése után az általa hagyott ürbe a nemzetiségek részéről nem az osztrák birodalom iránti tojallítás lép, hanem a németek gyűlölete és a szláviz-

rok a maguk közvetítő szerepét a nemzetiségek irányában, s ily módon a történelmi határok megőrzését is csak Ausztria támogatásával tudják megvalósítani.

²⁴ Kemény, *Még egy szó a forradalom után*, 492.

²⁵ *Vö. Uo.*, 519 és 472. „A gondviselés által hibetöleg Ausztriának van adva a közvetítés szerepe *kelet és nyugat között*.” *Vö. még Uo.*, 480.

²⁶ Nagy Lajos és Corvin korában „Magyarország volt Európában a legnagyobb *egyeszes állam*”, de a magyar nyelvet beszélők akkor is csekély számban voltak; „hazánk régebben sem lehetett inkább magyar nyelvű, mint most”. Nemzetiségi kérdés nem létezett, minthogy a konfliktu-sok természetere nem ilyen jellegű volt – mint Kemény fogalmaz: „nálunk az elgyűlöletlenség, a fölkelés nemzetiségi színnel soha nem birt”. *Uo.*, 494 s.k.; idéztek: 494–495.

²⁷ *Vö.*: „És bizony föltehetek rótnak [...], annyi józan értelmet bizony föltehetek [...]; „Mi ért-jük, hogy támadtak nemzetiségi igények [...]; „Mi nem kétkelünk [...]; elismeri azon új alapokat [...]”. *Uo.*, 535.

mus, a pánszláv univerzalizmus eszméje,²⁸ ez pedig az európai erőgyensúlyt fenyegeti – e megállapításnak a dolgokat utólag szemlélve aligha lehet valamit is ellene vetni.

Mindkét röpiratot, úgy vélem, jelentős retorikai teljesítményként kell értékelnünk. Retorikai teljesítményen az érvelés sokoldalúságát, meggyőző erejét értem. Aktuálpolitikai jellegénél fogva mindkét írás egy adott kor, egy adott politikai tér szereplőire kíván hatni, jelen esetben elsősorban győztesre és vesztesre, éspedig olyképpen, hogy *modus vivendit* javasoljon a számukra. Azért, hogy e célját elérje, a javasolt megoldást mindkét fél érdekeire figyelemmel kell kidolgoznia és, ami csöppet sem mellékes, kellőképpen hihetővé, plauzibilissé kell tennie. Érvelésben sokoldalúnak, hajlékonyan építi argumentumait, s Kemény valójában rendkívül széles körű tényanyagra építi argumentumait. A külpolitikai tényezőket Konstantinápolytól Londonig ismeri és figyelembe veszi. Ebből a nézőpontból tekintve kevésbé perdöntő, vajon mondjuk az Al-Dunával összefüggő, történetileg amúgy is nehezen megítélhető megjegyzések hitelt érdemlők-e, sokkal lényegesebb, hogy az oszmán birodalmi összefüggésben mondtak – például az, hogy a nyugati behatás ellen ők sem tudnak védekezni – kellőképpen alátámasztják-e az argumentálni kívánt álláspontot, azt, ami ebben az összevetésben valahogy így összegezzhető: a haladás ellen pedig meddő dolog védekezni.²⁹

Politikai röpiratról lévén szó, ahol az okfejtés a kifejtetni kívánt hatás érdekében történik, persze épp ennek az utóbbinak, a ténylegesen kifejtett hatásnak az objektív eszközökkel való mérése utközik nehezségbe. Tudjuk, hogy az első röpirat megjelenése után röviddel az osztrákok számos eljárást szüntettek meg, s enyhítettek a terroron: hogy ebben Kemény röpiratának vált-e szerepe, nem tudom eldönteni. Mindenesetre tény, hogy az itt képviselt álláspont, miszerint Ausztriát és Magyarországot számos közös érdek kapcsolja egymáshoz, minél fogva meghatározott keretek közötti kiegyezésük: egyfelől széles körű, de nem teljes magyar önállóság, másfelől az osztrák birodalom integrálásának fenntartása, sőt erősítése – alighanem az egyik első írásos megnyilvánulása ama szellemiség kimunkálásának s érvényre jutásának, mely azután – nyilván nem függetlenül egyéb bel- és külpolitikai eseménytől, mindenekelőtt az osztrákok külpolitikai téren elszenvédett európai vereségeitől – az 1867-es kiegye-

²⁸ *Uo.*, 533.

²⁹ Széchenyi önvádait vizsgálva Kemény hosszasan bizonygatja – Metternich egy mondatát bírálva –, hogy a haladás elől nem lehetett kitérni: „leher-e kétségelenebb a régi állapotaink fenntarthatatlansága iránt, mint azon elvitathatlan tény – teszi fel a kérdést –, hogy a haladás körüli első agitáció után tíz év múlva már országunkban pártüregedék sem volt, mely a reform zászlót ne valija magáénak?” *Uo.*, 413. Lásd még *Uo.*, 409: „Széchenyi a változások formáira nagymértékben folyt be, de a változások szükségét nem ő teremte. [...] Ötvenet közvélemény, de nem teremti az idő szellemét. – A létező állapot Széchenyi nélkül is fenntarthatatlan volt.” *Uo.*, 410–411: „a korhat *status quot* [...] különben sem lehetett már hosszasan föntartani.” *Uo.* még *Uo.*, 539.

zéshez vezetett, s ily módon mintegy a kiegyezés közös ideológiai alapjának, eszmei alapvetésének is volna nevezhető.

Mielőtt tanulmányom második felére rátérnék, szeretnék még egy kérdést érinteni. Ismeretes és sokat idézett Keménynek az a megállapítása mely szerint „az eszmék, melyek leveretnek, többnyire megbosszulják magukat azokon, kik rajtuk nem az eszmék által diadalmaskodtak”.³⁰ Talán nem lesz hazszontalan azonban e mondas kontextusát szemügyre vennünk. Kemény példája Törökország. 1452, azaz Bizánc török elfoglalása után, írja Kemény, az ott haladó görög műveltség Itáliába menekül, megveti a reneszánsz s a nyugati kultúra alapjait, virágba szökken, s egyfajta *vendetta traversa* révén megbuktatja azt a nemzetet, mely által 300 évvel ezelőtt száműzték.³¹ Törökország sem képes elzárkózni a nyugati civilizáció, a polgárosodás elől, ez pedig a Török Birodalom végét fogja jelenteni, vonja le a konkúziót. Tartósan nem lehet elzárkózni a haladás elől, s ha erre még Törökország sem képes, hogyan lehetnének mi képesek – ebbe az irányba mozognak Kemény gondolatai, ezt a következtetést kívánja a haladás ellenfeleivel szembeszegezni, s gondolatmenete még akkor is meggyőző, ha fölvethető volna, hogy a bizánci görög kultúra egy jelentős részének Itáliába való áttelepülése aligha tekinthető a reneszánsz és az újkori európai fejlődés kizárólagos avagy meghatározó okának, legföljebb egy tényezőnek a sok közül. Hogy például Geórgiosz Gemisztoz Pláthon bizánci filozófus, a reneszánsz platonizmus és a firenzei akadémia megalapítója a neoplatonizmus itáliai elterjedésének döntő ösztönzőket adott, az alighanem biztosra vehető, s ebben Bizánc török elfoglalásának nagyon is lehetett szerepe, ám mondjuk a Hansa-városállamok fejlődésére, az angliai szövőipar, avagy a flandriai manufaktúrák fellendülésére az oszmán előrenyomulás már aligha lehetett ilyesfajta hatással. Márpedig az utóbbiak az újkori polgári fejlődésre legalább olyan mértékű befolyást gyakorolhattak, mint a Bizáncból kiűzött görög kultúra. Az Oszmán Birodalom 19. századi visszatorzulását aligha lehet a firenzei neoplatonizmusból levezetni. A nyugati polgárosodás más szóval bizonyára összetettebb okokra vezethető vissza, mint a görög–római kultúra Bizáncból való kiűzése, s Itáliába való áttelepülése, ám másfelől ez mégsem csökkenti Kemény hivatkozásának erejét, mely a jelenre irányul, s mely szerint az Oszmán Birodalom sem képes ellenállni az újnak.

II.

Mai helyzetünkre pillantva alighanem sajnálattal állapíthatjuk meg: a rendszerváltás utáni évek Magyarországán a Keményéhez fogható igényes, elmélyült

³⁰ *Uo.*, 392.

³¹ *Vö. Uo.*, 392. [Kemény révén az időpont tekintetében: II. Mehmed seregei 1453 májusában vették be Konstantinápolyt.]

elemzés, a realpolitikai adottságokkal való sokréti, mélyreható számvetés nem születt. Az attitűd maga, a szabadelvű-konzervatív magatartás is csak helyell-közszel nyilvánult meg. Külpolitikai tekintetben Keményeurópai szinten gondolkodott; mint utaltam rá, a hatalmi tényezőket Konstantinápolytól Londonig ismerte, és sokoldalúan igyekezett számot vetni velük.

A két kor persze nagyban különbözik. Nem csupán azért, mert 1989 nem nevezhető kritikus mélypontnak, minthogy nem állt fenn olyan vészhelyzet, mint a 19. század közepén egy bukott forradalom után, hanem mindenekelőtt azért, mert 1989, a rendszerváltás a kortársi tudat túlnyomó része számára döntően pozitívának érzékelt esemény volt: győzelem, nem pedig vereség. A két kort azonban talán mégsem kényszeredett összevetni azon az alapon, hogy mindkettő bizonyos értelemben sorsfordulót jelentett, gyökeres változást hozott. Kritikai számvetésre, visszaillesztendő előfordulásra pedig nem csupán az egyik, de a másik esetben is szükség lehet. A hátunk mögött tudott 40 esztendőről azonban akkortól mindenki igyekezett minél gyorsabban megfeledkezni: mind hívei, mind ellenfelei. Bizonyos szempontból az következett be, amitől Kemény óvni igyekezett: fontolva haladás helyett egyrészt a törekvés az elmúlt negyven év zárójelzésére, s a korábbihoz való (Kemény által lehetetlennek ítélt) visszatérésre, másrészt az utópikus felkesedés újbóli fellángolása az absztrakt eszmék iránt, ha immár nem is az osztály nélküli társadalom utópiájának, de a korlátlan szabadpiac megvalósulásának csöppet sem kevésbé messianisztikus alakjában. A marxizmus megvalósulásába vetett illuzórikus reményések szertefoszlottak, vagy még inkább észrevétlenül a marxizmus bukásába vetett reményések-ké alakultak át, anélkül, hogy a messianisztikus utópikus jelleg lényegesen változott volna; anélkül, hogy számottevő kísérlet történt volna annak fölmerésére, minek is kellene valójában következnie e bukás után. A messianisztikus-utópikus reménység, mit Kemény és a fontolva haladók délibábként ostromoztak, tartalmában változott, jellegében alig; tartalmát immár nem a marxizmus megvalósulása, de bukása töltötte ki. A szabadpiac birodalmának eszméjét a korlátlan szabadpiac képzete nem annyira fölvaltotta, mint inkább konkretizálta, aktualizálta, naprakésszé tette. Míg korábban eleven volt a vélekedés: csak meg kell valósítani a marxizmust, s itt a Kánaán, addig az új jelszó valahogy így hangzott: csak meg kell dönteni a marxizmust, és máris itt a Kánaán. A megdöntés pedig csakhamar ebben a jelszóban öltött testet: privatizáció, de mindenáron! Míg mondjuk korábban a tendencia az volt: államosítás, de mindenáron!³² A korlátlan szabadpiac képzete, a gazdaság jelent meg most „az üdvözülés új eszméjeként”.³³

³² Ha el akarjuk kerülni a harmadik világba való zuhanást, nincs más lehetőség, mint a privatizáció – hangzott gyakran akkoriban, és hangzik még ma némelykor utólagos igazolásként. Ma már ez persze *post factum* okoskodás. E tételt, főként ma, némileg sarlósítva és rövidre zárva így is föl lehet fogni: Ha el akartuk kerülni a harmadik világba való zuhanást, nem

1848 és 1989 rokonsági Kemény fölül szemlélve talán az absztrakt eszmék diadalában, a külpolitikai, jelen esetben: külgazdasági vagy világgazdasági konstelláció elhanyagolásában, az Európába vetett túlzottan naiv bizalomban ragadhatók meg. A fennálló totális-teljes tagadása, a vele való kritikai számvetés helyett, megint egyszer a nyugati eszmék iránti gondolatlan rajongásra ösztönzött.³⁴ A restaurációra irányuló tendencia, melyet Kemény hiábavalónak

volt más lehetőség, mint a harmadik világba zuhanni. – A harmadik világban tán az általam tulajdonon uralkodik? A harmadik világ talán arról volna az, ami (harmadik világ), mert ismeretlen volna afelé a magántulajdon? – Egy másik jelszó így hangzott: „átalakulás vagy lesüllyedés” – s a drámai vagy-nem hagyott kérséget afelé, melyiket kell választani. Ami e kielvezett jelszó mögött láthatatlanná válna megbújt (heidgerri módon mintegy a nyitortba rejtve), az a benne foglalt két kulcsfogalom másfajta viszonya volt: amit a jelszó vagy-vagyként mutatott be, amögött elrejtőzött a kettő lehetséges konjunkciója: „átalakulás és lesüllyedés”, vagy még inkább: „átalakulás által/ lesüllyedés”. Az átalakulás a lesüllyedésnek nem annyira alternatívjaként, ellenszerként, mint inkább vehikulumként, hordozójaként valóult meg. Ahogy Descartes-nál a heidgerri elemzés szerint a kétség nem a bizonyosság ellenéte, hanem a bizonyosság színrevitelének eszköze, vehikuluma. Ahogy egy másik írásomban fogalmaztam: „A kételkedés úja [Descartes-nál] [...] olyan retorikai vagy még inkább szcenikai fogás, melynek a révén az abszolút megismerésre való törekvés célba juttatja magát, önmagát saját céljához viszi”; „a radikális kétely *maga* az abszolút bizonyosság”. Fehér M. István, *Heidgerger, Husserl, Descartes. A filozófia mint szigorú tudomány újkori eszméje Heidelberg első marburgi előadásának tükrében = Descartes, Kant, Husserl, Heidgerger. Tanulmányok írásai Munkácsy Gyula tiszteletére*, szerk. SCHMAT Dániel, Atlantisz, Budapest, 2002, 189.

³³ *Piacgazdaság: az üdvözítés új eszméje – ezt a címet viseli Michael Schneider Das Ende eines Jahrbundertmythos. Eine Bilanz des Sozialismus* című könyvének egyik fontos fejezete (Michael SCHNEIDER, *Die „Marktwirtschaft“ – der neue Heilsbegriff*, Kiepenheuer & Witsch, Köln, 1992, 331. skk.). Schneider a rendszerváltás korszakának két nálunk is jól ismert képletét foglalja itt össze. Az első szerint: „Szabad [...] piacgazdaság = a termelési eszközök magánulajdon + szabadverseny. Eredmény: a lehető legnagyobb fokú hatékonyság, növekedés és jólét mindenki számára”. A ellenétes-elrejtett képlet így hangzik: „Szocializmus = állami tulajdon + központi tervezettség. Eredmény: gazdasági hatékonysághány, krónikus válság és általános elszegényedés”. Ezek a „kanonikus antitézisek – fogalmaz Schneider –, melyek a rendszerváltás óta Keleten az összes multimédia csatornáiból ömlenek, valamely harmadik lehetőség gondolatát hivatottak kizárni: „Tertium non datur”, hangzik sugallatuk. Hogy itt valójában demagóg rövidre zárt és demagógikusabb, annál hatékonyabb hatásukat épp fordítva: minél inkább rövidre zárt és demagógikusabb, annál hatékonyabb a nagyközönség számára.” (Uo., 331.) Schneider könyvéről némileg részletesebben számoltam be *A filozófia az eszrevordulón* című konferencián *Filozófia és kritika* címmel tartott előadásomban, melyben a mai helyzetünket érintő, itt nem részletezett további észrevételeket is próbáltam megfogalmazni: FEHÉR M. István, *Filozófia és kritika = Filozófia az eszrevordulón*, szerk. NYÍRI Krisztof, Áron, Budapest, 2000, 47–66.

³⁴ Lásd ehhez például William L. McBRIDE, *A demokrácia, az amerikai kultúra és a kelet-európai változások*, Valóság 1996/4., 14–22. McBride itt többek között arról a megfigyeléséről számolt be, mely szerint Kelet-Európában a rendszerváltás után „a szocializmus szó [...] végtelen népszerűtlenségre örvend”, s hogy „ezzel párhuzamosan magára csapott a szabadpiaci kapitalizmus eszméi és az annak megfelelő privatizáció folyamata iránti lelkesedés hulláma”; mely „fejleményeket tovább erősítette a propaganda, [...] amelyet nyugat-európai és amerikai kormánykörök és publicisták terjesztettek”, s amelynek úgy mond „gyakorlati megerősítését a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank dikratumai szolgáltatták”. McBride a továbbiakban

tartott, miként akkor, most is erőtlenné bizonyult: a „vakon vissza” elképzelésével a „vakon előre” állott szemben, s kerekedett jószírirel fölébe – miközben a fontolva haladás erői mértékadó módon nem jutottak szóhoz.

Vajon mit javasolt volna Kemény, vajon mit az általa képviselt szellemiség ebben a helyzetben? – Talán azt, hogy nem pusztán a vert helyzetben, de a győzelem (a vélt győzelem) pillanatában is szükség lehet megfontolásra, számvetésre, reflexióra. Talán azt, hogy miképp a vereség esetében a letargiába süllyedés, a makacs kitarítás rossz tanácsadó, úgy a győzelem okozta mámor sem segíti föltétlenül az előbbre jutást. Talán azt, hogy a nemzeti szuverenitás gondolata egy olyan korban, amikor a globalizálódó világgazdaság, az egyre teljesebb integráció viszonyai közepette még a német vagy az amerikai kormány döntéseinek játéktere is egyre inkább beszűkül, határok és korlátok közé szorul – hogy a nemzeti szuverenitás gondolata egy ilyen korban radikális újraértékelésre szorul.

A „szabadság és a jog eszményeivel lehet forradalmakat csinálni – írta Kemény –, de a reformok [...] csak a szabadság és a jog eszméinek *környelményekhez viszonyításából* támadhatnak, és nyerneik állandóságot”.³⁵ Ez a „*környelményekhez viszonyítás*”, melyről Kemény beszél, bántóan hiányzott. Innen szemlélve elmondható: 1989 nem pusztán rendszerváltás, de forradalom volt, még ha vértelen, még ha bársónyos is.

III.

A dolgozat végére itt pontot lehetne tenni, ám olyan okok miatt, melyeket mindjárt vázolni fogok, úgy tűnt számomra, nem lesz haszontalan e dolgozathoz kiegészítésként még egy harmadik részt hozzáilleszteni.

Kemény röpiratai a körül a gondolat körül forogtak: miképp lehetne egy bukott forradalom utáni vert helyzetet valamiképp mégis előnyünkre fordítani, jelenlegi helyzetünk feladata pedig talán annak megfontolása lehetne: hogyan lehetne egy győztesnek vélt forradalom utáni – hol lassú, hol gyorsabb – visszaesést, hanyatlást megállítani (hanyatlást mind gazdasági, mind – ami ezzel szükségképpen vagy esetlegesen együtt jár – erkölcsi-kulturális

a mai Kélet-Európa mértékadó „kormány”, értelmiségi és üzleti körében uralkodó ideológiai klímáról” beszél, egy olyan léghőrről, mely „elleneséges a piaci mechanizmusok bármilyen rendű és rangú, nem piaci szereplők általi szabályozásával szemben – mindenfajta olyan szabályozással szemben, amely bármely más társadalmi »jó« érdekében történne, mint a magánprofit »javas«; s ezen szemléletmód ellen próbál éppenséggel némi ellenszert ajánlani (Uo., 17–19).

³⁵ KEMÉNY, *Még egy szó a forradalom után*, 419 (kiemelés: É. M. I.). Lásd ezzel kapcsolatban Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Előadások a világtörténet filozófiájáról*, ford. SZEMERE Samu, Akadémiai, Budapest, 1979, 735: „Az az irány, amely an absztrakcióhoz ragaszkodik, a *liberalizmus*; felette mindig győz a konkrét, s ezzel szemben amaz mindig csodót mond.” Vö. Uo., 741; továbbá Charles Taylor, *Hegel*, Cambridge University Press, Cambridge, 1975, 414.

értelemben)? E kérdés súlyos s fölöttébb összetett; ha befejezésépp az ezredfordulójai helyzetünket illető némely reflexió fölvezetésére tesztek kísérletet, akkor nem tesztek mást, minthogy egyfajta gondolati horizont, avagy kontextus vázának fölrajzolására vállalkozom, melyben azután az említett kérdés konkrétan fölvethető. Ha fentebb hiányzókat adtam hangot amiatt, hogy a rendszerváltás utáni évek Magyarországán a Keményéhez fogható igényes, elmélyült elemzés, a reálpolitikai adottságokkal való sokrétű, mélyreható számvetés nem született, akkor (a hermeneutikai jellegű filozófia ama beállítottsága folytán, melyhez tartozónak érzem magam, s mely szerint a kérdező maga is benne áll a kérdésben, a kérdés reá is vonatkozik, egyúttal ő is kérdésessé létezik, ez pedig az ellenvetésre éppúgy vonatkozik) e mulasztás alól magam sem vonhatom ki magam; s akkor – másfelől – legalábbis pótlólag az alábbiakban néhány vázlatos reflexió erejéig megpróbálom (Kemény múlt századi elemzéseit szem előtt tartva) mai helyzetünket bizonyos vonatkozásban európai, világpolitikai összefüggésbe helyezni.

Mindenekelőtt nem lesz haszontalan – már a címben egymás mellé állított két fogalom viszonyát illetően is – kísérletet tenni a forradalom egyfajta meghatározására – olyanra, amelybe az erőszak nélküli, éppenséggel valamilyen „bársónyos” forradalom is belefér. Noha alighanem meghökkenően hat, s szabatos definícióként aligha volna elfogadható, a dolog lényegét talán nem jellemzi rosszul, ha azt mondjuk: forradalom az, ami önmaga mögé visszaesik – ami rendelkezik azzal a képességgel, hogy önmaga mögé – alkalmasint roppant nagy mértékben – visszaesék. Forradalmak velejárója ugyanis, hogy a játéktér, a mozgáster hirtelen kiszélesedik. Sok minden, ami odáig oly távolinak, oly valószínűtlennek tűnt, hirtelen lehetségessé válik, kézzelfogható közelségre kerül. Esetünkben, 1989 után mindenekelőtt az Európához való visszatérés – szinte karnyújtásnyira állt előttünk. Az évek múltán azután egyre távolabb került. Csak néhány előfeltételt kell még előtte kielégítenünk, hangzottak a tanácsok, még ez, még azt, s az embernek valahol rossz sejtése támadt: vajon nem szíréhangokat hall-e, vajon ha ezeknek az előfeltételeknek eleget tesszünk, ha kielégítjük őket – vajon nem épp akkor és nem épp azzal hatunk-e a kívánt cél ellen, s hűsítjük éppenséggel meg?³⁶ – Ma annyiban valóban vissza-

³⁶ Szemléletéről szolgáljon a következő történet. Mint az úgymond keleti barbárságból, a rotharitanizmusból érkezők kopogtatunk a nyugati kereszténység, az Európa Ház ajtaján, kérve bebocsátást. Az ajtó kinyílt, s nyájas mosoly fogadott. Igen, hogyné, persze. De jó, hogy itt vagyunk. De talán előbb megtehetnénk egy s mást, kicsit alakíthatnánk magunkon. Tehetnénk egy kis szívesseget is: ott lent a pincében elromlott valami, hátba meg tudjuk javítani, vannak lent szerszámok. Hogy kulturáltak vagyunk, hogy a keleti barbárság idején is tanultunk nyugati nyelveket, hogy nyugati írókat, költőket eredetiben olvastuk? Oh, mily tiszteletre méltó, de jó: legalább érjük az „Instructions for use”, a „Gebrauchsanweisungen” feliratot viselő füzetcskéket. Először kicsit furcsálltunk a dolgot, de hát akadtak közöttünk olyanok, akik azt mondták: igazán kimutathatjuk jó szándékunkat, ennyit megtehetünk ne akadákoskodjunk (utólag már nem emlékszünk pontosan: lehet, hogy ugyanők javasoltak

tértünk a normalitáshoz, hogy a mozgásteret ismét beszűkült – szép lassacskán araszolgatunk előre az EU-tagság felé, ez utóbbi pedig újra és újra kitolódik. Olyannyira, hogy a kitűzött cél körvonalai egyre inkább elmosódnak, a törekvés tárgya egyre határozatlanabbá lesz: vágyódunk rá, de nemigen tudjuk immár, pontosan miért. Nemigen tudjuk, konkrétan milyen reménységek valóra váltását várjuk tőle, legföljebb azt: hasonlóképpen vetjük belé reményünket, mint egykor a rendszerváltásba. Melyben azért reménykedtünk (már aki reménykedt), mivel alapvető változást, sorsunk jobbira fordulását vártuk tőle. Ám miként az utóbbiról csakhamar tudomásunkra jutott: ez a fordulat tulajdonképpen valami versenyszerűség, olyasmi, amelynek – mint mondogatták, s mondják a mai napig – nem csupán nyertesei vannak vagy lesznek (a kisebbség), de vesztesei is (a többség), éppúgy nem zárható ki, hogy az EU-tagság is valami hasonlóval járhat. (Azt mondogatták fennhangon, Magyarország egyetlen esélye az, ha... majd csöndben, suttogva a sarokban tudtul adták: ezt persze nem úgy kell érteni, hogy mindenkire, minden magyar állampolgárra vonatkozik, sőt voltaképpen csak kevesekre: Magyarország egyetlen esélye így sutykómban néhány ember esélyével azonosul, néhány ember nyertési esélye jelent meg „Magyarország egyetlen esélyeként”). Az Európai Unióba való felvételi, ha egyszer megvalósul, megvalósulási formája a kizsákmányolásmentes társadalom, illetve a szabadság birodalma, a rendszerváltás s hasonló megvalósulási formájához hasonlóan éppúgy a szubsztanciális tartalom kiüresedésével veszendőbe menésével járhat; előbbi esetben a szabadság és kizsákmányolásmentesség hiánya, utóbbiban mondjuk az Európához (a művelt polgári Európához) való visszatérés elmaradása mellett valósulhat meg – de persze ettől még megvalósul. Minekúra a reménységnek persze új tárgyat kell keresnie magának – hogy ez mi lehet, annak ma még halovány körvonalai sem igen látszanak.

korábban, hogy kopogtassunk?). Önmagunk alakítását meg a javítást végeztük aztán nagy lelkesen. A munka közben maszatosok lettünk, ruhánk el-elszakadt, bepiszkolódtunk. Mikor készek lettünk, más dolgokat kértünk tőlünk. Lelekésdésünk lassan lobadt. Szóban sohasem utasítottak el, de egy idő után éreztették velünk: ilyen szakadozott ruháját, maszatos alakotól kicsit visolyognak. *Celádeket nem egyed bc az ember az úrszobába.* S akkor hirtelen rádöbentünk: amikor először kértünk bebocsátást – kimosakodva, kitöltőzködvé, ünneplően, legjobb ruhánkban kopogtattunk az ajtón! – Konkretizáljuk mindazt egy aktuális példán. Újabban arról a nyugati aggályról lehetett olvasni, hogy mivel a magyar fizetések jóval alacsonyabbak a nyugatiaknál, ez az Európai Unióban feszültségeket okozhat. Az aggály teljesen jogos (mindenképp tudja már régóta). De miért alacsonyabbak? A rendszerváltás idején annak kinyitását várták el tőlünk, hogy a rendszerváltó kormány mindenben szakít a szocialista múlttal (s jórészt azt értették ezen: nem gördít akadályokat a privatizáció és a külföldi tőke beáramlása elé, sőt előmozdítja, támogatja azt). *Egy dologban persze nem vártak szakítást, sőt ellenkezőleg, azt várták, hogy a múlttal teljes-tökéletes kontinuitást, azonos-ságot vállaljunk: ez pedig a szocializmus ideje alatt felhalmozódott államadósság atvállalása volt.* Mi nem vagyunk azonosak azzal a szocialista állammal, amely csak az állami tulajdont hajlandó elfismerni, de azonosak vagyunk azzal a szocialista állammal, mely a hitelekkel fel-

Kemény írásaitban a közvetítők problémája állott a középpontban, ez képezte bizonyos értelemben a vezérmotívumot: a Habsburg Birodalom, mint Kelet–Nyugat közti közvetítő, ezen belül pedig Magyarország mint – miképp fentebb neveztem – a közvetítő közvetítője. Gyakran fogták föl magukat mármost a németek is Kelet–Nyugat közti közvetítőként, sőt nem kevesén ebben pillantottak meg a németek világtöréneti küldetését. Nem céloz számba venni ezeket a bonyolult viszonyokat, egyszerűen arra szeretnék utalni, hogy a közvetítésnek, a tagoltságnak ez a fajtája, amely problémaként a 19–20. században egy sor kiemelkedő gondolkodót foglalkoztatott Európa-szerre, mára ügyszólván eltűnt. Itt maradtunk közvetítés nélkül. A globalizáció világme-retekben terjedő civilizációja és a helyi kultúrák jószerével mindenfajta közvetítés nélkül állnak szemben egymással.

veve. Megértjük ezt is, megértjük azt is. Szorgalmazták még, hogy a privatizációt (s ezen azt értették: a nagy nyugati cégek általi privatizációt) adó- s egyéb állami kedvezményekkel segítsük. Hiszen hát mindez a keleti barbárság lebontását, a civilizált Nyugathoz való minél gyorsabb felzárkózást segíti! Minden kérés teljesült: az adósszolgálatot fizetjük (a 2000. évből 800 milliárd forint körüli összeg), a beáramló külföldi tőke, a nagy nyugati cégek adókedvezményben részesülnek, a privatizációs szerződések, melyek velük kötöttek, számukra korántsem előnyösek, a profitot az állam szerződésileg garantálja, azaz számszerűsített polgárok adójából fizeti, s a külföldi befektetők végül állami támogatáson részesülnek (az utóbbira példa lehet a következő hír: „A motorgyártás-kapacitás bővítését szolgáló, csaknem 650 millió márkás beruházáshoz a győri Audi Hungaria Motor Kft. 200 millió forintot vissza nem térítendő támogatást nyert a Gazdasági Minisztérium gazdaságfejlesztési céldöntéskéntől” [Magyar Nemzet 2000. május 5., 11. lsd még Népszabadság 2000. április 29., 13.: „A gyártókapacitás növeléséhez a Gazdasági Minisztérium gazdaságfejlesztési pályázatából 200 millió forintot vissza nem térítendő támogatást nyert az Audi”]). Mi akkor a helyzet? A nagy nyugati cégek kiviszik a nyereséget, adót csak korlátozott mértékben fizetnek, teljes, időnként erejüket meghaladó mértékben ezt magyar állampolgárok és a vergődő kis- és középvállalkozások fizetik. Melyek hitelhez nem nagyon jutnak, míg a nagy nyugati cégek – nem hirtel kapnak, hanem – vissza nem térítendő állami támogatásban részesülnek. Az adóból meg mi lesz? Egy része elmszög adósságtörlesztésre, más részéből pedig fizetjük a nyugati cégek állami szerződésben garantált profitnövekedését, a külföldi befektetők támogatását. (A nagy cég nemigen fizet adót, a kisembert fizet – amlett még támogatja is a céget: egyrészt azzal, hogy mértékentlen alacsony bértét dolgozók –, ezzel segítve az extraprofit kitermelését, azt, hogy a beáramló külföldi tőke jól érezze magát, s nehogy kimeneküljön –, másrészt azzal, hogy kifizetéséből befizert adójának egy részével támogatja a cég számára a privatizációs szerződésben garantált profitnövekedést, s a külföldi befektető állami támogatását.) Hát akkor miből emeje az állam a fizetéseket? Ha nem kellene mondjuk adósságtörlesztést fizetni, volna miből (a visszatérítés alóli mentesítés azonban, mint fentebb lártuk, csak a magyar állam által a külföldi befektetőnek jutott támogatásra áll). De mit szólnának akkor odaát? Hogyan lehet mindezeket az igényeket együttesen kielégíteni? S egyáltalán: jóhiszeműek ezek az igények? – A felvetés persze jogos: ilyen jövőkélemlőnkönkkel nagyobb konfliktusok veszélye nélkül nem lehet belépní a Európai Unióba. Az adósságtörlesztés maradéktalan betartására, illetve a külföldi befektető állami támogatására s adókedvezményére azért továbbra is legynünk szívesek ügyelni. Ha meg valami gond volna, csak nyugodtan jelezzük, ám a továbbiakban ne az Európa Ház főbejárata, hanem hátul, a konyhai ajtóánál (gazdasági bejárat) szíveskedjünk kopogtatni. Mint fokozatosan megtudhatjuk: Európába Latin-Amerikán át vezet az út (sőt alkalmasint ott célba is érhet: lásd a 40. jegyzetet).

Az utolsó ilyesfajta lehetőség Németország egyesítése volt; azaz, hogy Németország – az NSZK önértelmezése alapján – egyoldalúan nyugati kötődését hangsúlyozta és juttatta érvényre, elestett egyfelől az egyesülő-egyesítésülő Európa, másfelől az Európába, azaz az Európai Unióba törekvő, annak ajtaján kopogtató Közép-Kelér-Európa közti minden közvetítés lehetősége. Kemény – mint fentebb látruk – nemigen lelkesedett azért, hogy Ausztria egyoldalúan nyugati (azaz német) kötődését hangsúlyozza, s hogy a Kelettel ilyenformán elforduljon, hátrat fordítson neki. Tette ezt jórészt hazafüi érdektől vezérelve, hiszen ez Magyarország számára bizonyos hátránnyal lett volna. A német egyesség megvalósulásának fejleményét, e fejlemény mikéntjét mármost Kemény hasonlóképpen bizonyára csekély lelkesedéssel szemlélte, s feltehetően kritikával illette volna.

1992. áprilisában a müncheni egyetem és az MTA rendezésében *Nemzetközi Fichte-Fórum* címmel tudományos tanácskozásra került sor Kaposvárról, melyen az előadók egy része Fichte *Beszédek a német nemzethez* című művének az összefüggésében aktuálpolitikai kérdésekről is kifejtette a véleményét. *Fichte Beszédek a német nemzethez – művének aktualitása – avagy: mitől kell tartanunk? – mit szabad remélnünk?* című referátumában Karl Hahn például a Német Szövetségi Köztársaságról mint a hidegháború szülőteréről, mint az amerikai Európa-politika gyermekének a megalapításáról, mint az USA által dominált Nyugat szerves részéről beszélt, amely az NDK-nak mint a szovjet birodalom részének létrejöttével együtt semmiképpen sem nevezhető a náci rezsim totális katasztrófája után olyannyira vágyott német nemzeti újjászülétesnek.³⁷ Az NSZK társadalma – fejtette ki Hahn – túlnyomórészt gazdasági és jóléti államként érti magát, gazdasági szubjektumok társadalmaként, akik véletlenszerűen éppenséggel németül beszélnek – s talán emellett még sajnálkoznak amiatt, hogy nem angol az anyanyelvük. Hahn a kiemelkedő német filozófusra, Karl Jasperre hivatkozott, aki a háború után azt írta: az NSZK „gazdasági értelemben gazdag ország lett. Tényező a világpolitikában. Ennek ellenére jelen szituációnk feladata továbbra is az újjászülés. Létezésünk igazsága és méltósága megtérésünkön múlik, nem gazdaságunk és a Bundeswehr teljesítményein.” Hahn emlékeztetett arra, hogy 1945 a németek számára totális katasztrófa volt, olyan katasztrófa, melyben jószerivel minden, Németországban létező politikai szubsztancia, politikai tradíció, politikai azonosság megsemmisült vagy diszkreditálódott. 1945 után a németek egyszerűen nem léteztek. Teljességgel a győztes hatalmak politikájának tárgyaivá váltak. Németország emberi és gazdasági potenciálját, territóriumát a győztesek, elsősorban az USA

³⁷ Karl Hahn, *Die Aktualität von Fichtes „Reden an die deutsche Nation“ – oder: Was müssen wir befürchten? – Was dürfen wir hoffen? – Wege der Deutungen. Vorträge des Fichte-Forums in Kaposvár*, szerk. Czifjark József – Karl Hahn, LIT, Münster – Pädagogischen Hochschule, Kaposvár, 1992, 12.

és a Szovjetunió alakították ki, éspedig saját politikájuk érdekében, saját gazdasági berendezkedésük modelljének és saját politikai kultúrájuknak megfelelően.

A keleti blokk összeomlása után Hahn szerint két lehetőség áll előttünk. 1) Nyugat-Európa gazdasági, társadalmi, politikai és katonai értelemben mozdellként és mérceként szolgál – Kelet-Európa pedig fokozatosan hozzáadomul és beragozódik. Azaz az EU-konceptió némi módosítással érvényben marad; az EU-terület, időbeli és regionális fokozatokban, kiszélesedik Kelet-Európára. 2) A közép- és kelet-európai népek politikailag kiforrottnak, konfigúrensnek bizonyulnak, s ilyenformán sikerül nekik szövetségi gazdasági rendet fölépíteny mely önálló demokratikus, politikai-kulturális és gazdasági rendet fölépítenyünk. A második lehetőség jelentené a nemzet Fichte értelmében vett nemzetista eszméje és a föderáció Proudhon értelmében vett eszméje általi politikai megújulást, s jelenleg egyúttal az etatizmusnak és a militarizmusnak, de egyúttal a kapitalizmusnak és a szcientizmusnak is a meghaladását. – Ha most majd' egy évtized távlatából visszatérünk az eseményekre, megállapíthatjuk: az említett politikai kiforrottságról vagy kompetenciáról a vonatkozó felek nemigen tettek tanúbizonyságot; a visegrádi államok néven ismert összefogásra való törekvés, illetve az Alpok–Adria kezdeményezés jószerivel erőtlen maradt, meghatározó, mértékadó politikai súlyra európai szinten semmiképpen sem tett szert.³⁸

Hahn a továbbiakban a volt NDK-nak az NSZK-hoz történő „gleichschalrolásáról” beszél; 1989 végén és 1990 elején véleménye szerint lehetséges és kívánatos lett volna az NDK-nak nem pusztán az NSZK-val és az Európai Unióval, hanem Csehszlovákiával és Ausztriával való konföderációja. Akár egyetlenünk ezzel a vélekedéssel, akár nem, mindenképpen figyelemre méltó az ezt követő állítás: „Amennyiben a közép-, kelet- és délkelet-európai államok nem akarnak Nyugat-Európától *strukturális függőségbe* kerülni, nincs számukra más út, mint az egymással való *konföderatív összekapcsolódás* abból a célból, hogy ily módon tudjanak ellensúlyt képezni a nyugatnemet és nyugat-európai túlsúlyal szemben.”³⁹ Akár járható út volt mármost a konföderatív összekapcsolódás útja, akár nem, aligha lehetne tagadni: a kilátásba helyezett strukturális függőség mára nem lebecsülendő mértékben valósággá lett.⁴⁰

³⁸ Az Alpok–Adria kezdeményezés német kulturális iniciatíván – melybe a kaposvári konferencia is beletartozott – nemigen terjedt túl.

³⁹ *Uo.*, 15 (kiemelések: F. M. I.). Említést érdemel még, hogy Hahn szerint 1989 kettős értelemben is forradalom volt; annyiban is tudnunk: amennyiben a forradalomfogalom forradalmasodása is megtörtént. 1989 erőszakmentes forradalom volt, erre pedig eddig nem volt példa. *Uo.*, 10–11. Az 1989-es események forradalomjellege, melyre fentebb hivatkoztam, itt más szempontból nyert megerősítést.

⁴⁰ E sorok leírásait egyidejűleg került a kezembe Szalai Erzsébet *Társis vagy Nínisz* című írása: Szalai Erzsébet, *Társis vagy Nínisz*. Élet és Irodalom 2000. április 14., 5–6. Ebben többek között ez olvasható: „A rendszerváltás megindulásának idején a kapitalizmusnak és a nyugati

A neves Fichte-kutató, a Fichte kritikai kiadás fő munkatársa, Reinhard Lauth hasonló összefüggésben arról beszélt: azt, amit Fichte a konkrét közönségek szellemi természetének nevezett, ma szisztematikusan szűkítjük abból a célból, hogy az egyetlen világ (One World) úgynevezett multikulturális társadalmát megteremtsek. A kultúrát és a szellemi életet, valamint az információáramlást a „nagy pénz” s annak meghatározó képviselői irányítják (lehetőleg rejtve). Túlnyomórészt a pénz érdekei szabják meg, milyen tudományokat támogatnak s milyen mértékben.⁴¹ Lauth előadása több más vonatkozásban is az újkor és a jelenkor kultúrája iránti alapvető kritikai fenntartásokat fogalmazott meg.

Akkoriban ezen gondolatokhoz sok embernek nem volt füle, beleértve jelen sorok íróját is, aki résztvevője volt az említett konferenciának, s udvarias,

világ vérkeringésébe való bekapcsolódásunk beindításának nem volt alternatívája. Annak viszont igen, hogy a kapitalizmusnak egy olyan vállalat válasszuk, mely szerencsésbb, több társadalmi réteg érdekeit integráló fejlődést alapoz meg [...] Ez a megvalósulni kevésbé radikális változások [...] jelentett volna. [...] Feltehetően továbbá az, hogy a szovjet uralom alól felszabaduló országok elítéltjeit integrációs törekvéseiket [...] Az állam-szocializmus méhéből megszülető ellenértek azonban képtelenek voltak szabaddal történelmi örökségükről – az önzéstől és a hamis realizmusról. Mindennél fontosabb az volt a számkra, hogy a „fejlett világ” őket minél hamarabb befogadja. Ezért nem váltak érdekelttek sem abban, hogy a *térég hasonló sorút országából erős alkapozícionál rendeltetés ellenhatárni centrumi alakításnak ki*, sem abban, hogy időt hagyjanak a társadalomnak a rendszerváltás folyamatába való aktív bekapcsolódásra” (Uo., 6, kiemelés: F. M. I.). Amiről itt „a térség hasonló sorús országából [kialakított] erős alkapozícionál rendelkező ellenhatalmi centrumunk” esik szó, az meglehetősen hasonló a Hahn által javasolt kelet-európai „közfödératúv összekapcsolódásához”. Amiről pedig Hahn 1992-ben mint a „strukturális függőség” fenyegető veszélyéről tesz említést, azt Szalai Erzsébet 2000 tavaszán a fenti idézetet követően követő mondatokban a következőképpen fogalmazza meg: „Az eredmény egy iszonyú egyenlőtlenségeket, aránytalanságokat hordozó, *valójában nem európai társadalomszerkezet*. Erre utal a meghatározó szektorokban a külföldi tőke sehol másutt nem látott magas aránya és az *európai jónál meghaladó jövedelemegyenlőtlenség*” (Uo., 6, a második kiemelés: F. M. I.). A „nem európai” jelző rímelt arra, amit 1995-ben, a Bokros-csomag bevezetése idején (nem kis adag cufemizmussal) így fogalmaztak meg: az ország a modernizáció latin-amerikai útjára lép. „Az európai jónál meghaladó jövedelemegyenlőtlenség”, azaz a közép- és kelet-európai együttállástól jel, milyen mértékben van megvalósulva a (polgári) Európához való visszavertés. A kommunizmus alól felszabadult keleti népek ama reménye, hogy a piacgazdaság náluk is éppoly „szociális” lesz, mint Nyugatton – fejlette ki már 1992-ben megjelent könyvében ezzel összefüggésben Michael Schneider –, éppannyira hiú remény, mint az, hogy a nyugati fogyasztási szintet nemokára elérhetik. (SCHNEIDER, I. m., 363.) Schneider lehetőséget látott arra, hogy Kelet-Európa nem pusztán az Európai Unió felvevőpiacává, olesó beszállítóává és nyersanyag-ellátójává, hanem egyúttal a Világbank reménytelen adósává váljék: az Európai Unió, vagyis az Európai Egyesült Államok dél-amerikai típusú elődivarává, előcsarnokává. Ami Dél-Amerika az USA számára, az lehet Kelet-Európa az Európai Unió számára: Uo., 370.

⁴¹ Reinhard LAUTH, *Zur derzeitigen weltgeschichtlichen Situation im Lichte transzendentaler Erkenntnisse = Wege der Deutungen*, 34. Magyarul lásd Reinhard LAUTH, *Korunk világtörténeti helyzete – transzcendentális ismeretek fényében*, ford. FLASKÓ János, Magyar Filozófiai Szemle 1998/4–6., 401.

ám meglehetősen lanya érdeklődéssel (jobbára azonban érdektelenséggel, helyenként pedig kifejezett irritációval) követte ezeket a fejtegetéseket. Az ideológiai szabadság fölvirágzó keretei között igazalmasabbnak tűnt számára Fichte és a német idealizmus fogalmi labirintusainak, gondolati mélységeinek ideológiai előírásokról mentes boncolgatása, mint egy filozófiai konferenciának a jelenkori világpolitikai helyzet – Fichte német nemzethez intézett beszélésének aktualizáló okasatához kapcsolódó – jellemzésére, politikai elképzelések, programok meghirdetésére való felhasználása. Utóbbi nagyon is ismert volt: a felszabadulást épp a filozófiának a politika alóli felszabadulásaként szerrettük volna megélni (már aki szerette volna, jelen esetben hozzávetőleg abban az értelemben, hogy a filozófia végre felszabaduljon az alól, hogy lényege a jelenkori politikai helyzet értékelésében, politikai programok fölvezetésében merülne ki). Egy másik ok az lehetett, hogy a létező szocializmus klímájában a nyugati világ egyfajta idealizált képe alakult ki – hogy ennyire kockázattal telj, hogy ennyire fenyegető lehet a helyzet, épp most, a felszabadulás pillanatában (a helyzet, melyet felszabadulásként élünk meg), az ember vonatkozott (mit vonatkozott: egyszerűen nem akarta) elhinni. Ebben a tekintetben elmondható: az ideológiai fellazítás eredményes volt. Az alternatívaként hirdett társadalmat a kapitalizmus komor jelzője helyett a következő fogalmak lebegtek körül: nyugati civilizáció (szemben a keleti barbársággal), széleskörűen elismert emberi jogok, liberálisizmus, szabadság, emberi méltóság, civil szerveződések, jólét, demokrácia, szellemi felvirágzás. – S végül persze a meghirdetett egyes pontokon fentebb vázlatosan összefoglalt álláspont képviselői is követhettek el hibákat. Egyrészt túl vehemens, túlzott érzelmi telítettséggel érveltek, ami egyesek számára talán (ám jelen sorok írója számára bizonyosan) eleve elriasztóként hatott, másrészt – épp visszafogottabban – világosabbá tehetnék volna, hogy mennyiben érint minket specifikusan az általuk fölvezetett politikai diagnózis.

Báthogy legyen is, csaknem egy évtized távlatból visszatérítve, alighanem elmondható: Németország egységének a megvalósulása, e megvalósulás módja volt a kilencvenes évek elején az a világpolitikailag tekintve egyedüli olyan horderejű esemény, amely Közép-Kelet-Európa sorsára nézve valamilyen alapvető alternatívát kínálhatott volna. A német *Sonderweg*től való idegenkedés, ennek történeti diszkreditálódása s immár maguk a németek jó rész általi elvetése (mely a világháborút követő *Rededucation*, az *Umerziehung* hatásos voltára utal), nem utolsósorban pedig az egyesülésben a volt NDK-nak az NSZK-val szembeni – morális, gazdasági, politikai értelemben – teljességgel alárendelt szerepe – ott és akkor – esélyt sem hagyott egy ilyesfajta lehetőség kibontakozására. Annak valószínűségére viszont napjainkban egyre több jel utal, hogy az előrehaladó globalizáció keretei között valamilyen új, másfajta út (legyen az *Sonderweg* vagy más) keresésének igénye újra jelentkezik.

A rendszerváltás magyarországi fejleményeinek, az elmúlt évtized történéseinek ebbe az európai kontextusba való helyezése kiegészítésként szolgálhat a dolgozat második részéhez, melyben a rendszerváltás, a bársonyos forradalom eseményei hazai összefüggésben jelentek meg. E kiegészítés ugyanakkor azt a mondanivalót sugallhatja, mely szerint hazánk sorsának alakulása túlnyomórészt az európai politika, illetve a világpolitika függvénye volt, annak szintjén dőlt el, ez pedig a második részben említett kritikai megfontolások súlyát csökkenteni látszik: mintegy felmentésül szolgál vagy igazolást nyújt olyan attitűdökre, melyeket – Kemény szempontjából is – fentebb alapvető elvi fenntartásokkal jellemeztem. Felmentésképpen hivatkozni lehet még arra a további körülményre, hogy a társadalmi átalakulás és az azt kísérő szellemi mozgások terén a volt szocialista országok többségében, mindenekelőtt azonban a Magyarországgal egy sorban emlegetett, az Európai Unióhoz való csatlakozás szempontjából leginkább előrhaladottnak ítélt két másik közép-kelet-európai országban, Csehországban és Lengyelországban is (nyugati megfigyelők szerint, lévén vonatkozó hazai információink e tekintetben is meglehetősen szegényesek) nagyjából-egészében valami hasonló játszódott le, mint nálunk.⁴²

A nemzetközi, külpolitikai összefüggések bevonása s az imént említett megfontolás mindazonáltal, úgy gondolom, nem teszi súlytalanná a második részben megfogalmazott észrevételeket. Ha fentebb idézett megjegyzésiben Karl Hahn politikai kiforrottságot vagy kompetenciát várt el a közép- és kelet-európai népektől, akkor a hivatkozás, hogy hiszen a szomszéd is elmulasztott ilyesmírel tanúbizonyságot tenni, ő sem állott a helyzet magaslatán – nem igazán jelent fölmentést a saját kudarcunk számára. Ha föltesszük – vissza-terve egy pillanatra a történelmi determinizmus régi nézőpontjához –, hogy mindennek úgy kellett történnie, ahogy történt, akkor is nyilvánvaló: a történelmi események csak emberek tettein keresztül valósulnak meg. Hogy másként is így tettek, nem ment fel az egyéni felelősség, szabadság és autonómia alól; s hogy e hivatkozás nem jelenthet felmentést, azt a „parancsra tetteim” (miként mások is parancsra tettek) egykori megkérdőjelezéséből tudjuk. Jellegzetes ebben a tekintetben, hogy az alternatívitáság determinizmusa a rendszerváltás egy adott szakaszában (alighanem a megrenni szándékozott lépések nagyon is egyedi szubjektumok voluntariztikus akaratától függő voltát kompenzáló-elleplező ideológiaként) megint egyszer nem lebecsülendő szerepre vergődött. A „koraszülött jóléti állam” ellen indított támadásban csak azt a kérdést kellett volna föltenni: valóban koraszülöttről van-e itt szó, nem sokkal inkább késeiől? S ki is a szülője e teremtménynek? S valóban oly nagyon jó-

⁴² A volt kelet-európai szocialista országok ilyen jellegű egységességét tekintve lásd McBRIDE, I. m., 17. skk. Lásd továbbá a már idézett megjegyzéseket Michael Schneider *Das Ende eines Jahrhundertsmythos. Ethic Bilanz des Sozialismus* című könyvéből (SCHNEIDER, I. m., 331).

léti-e? Akkor kiderült volna, hogy már csak azért sem lehet itt koraszülöttről szó, mivel a szülő nem a rendszerváltó rendszer, a gyermek tehát nem ezen utóbbi (koraszülött) gyermeke, hanem az azt megelőző rendszeré; s hogy a rendszerváltó rendszer e rámaradt árvát azért kénytelen „jóléti államként” megjelölni – fennállása idején aligha akadt volna valaki is, aki ilyenként jelelte volna meg, hiszen a jóléti-ként fölfogható szociális juttatások rendkívül alacsony bérek mellett valósultak meg –, mert ahhoz a szinthez képest, melynek az elérése most tervbe vététt, a korábbi szintnek „jóléti-ként” kellett megjelennie. A rendkívül alacsony bérek mellett megvalósult szociális juttatások léptetése a bérszínvonal változatlan szinten tartása mellett ment végbe – legfőképpen az adók növekedtek „nyugati” szintre, hogy a nettó jövedelmeket még lejjebb nyomják. Bárhogy legyen is, s akárci lett legyen is a szülője: a „koraszülött jóléti állam” metafora egyértelműen kifejezésre juttatta a bársonyos forradalom, illetve a rendszerváltás jelezte fordulat amaz irányát, melyet fentebb hol gyorsabb, hol lassúbb hanyatlásként jellemeztem. Amikor a nyolcvanas évek második felében a szocializmus politikai rendszerét megrendítő, e rendszer építményén tárogó réseket ütő, egyre határozottabb és leplezetlenebb kritikaként megfogalmazódott: a szocializmus lemaradása a kapitalizmus mögött azért növekszik, mert a gazdasági fejlődést a tulajdonviszonyok mozdíthatatlansága s a vele összekapcsolódó elavult politikai struktúra, az egypartrendszer viszonyai egyre inkább gátolják, hátráltatják, gúzsba kötik, úgyhogy a fejlődés szempontjából politikai reformra van szükség, ez pedig egyre kevésbé odázható el – aligha gondolta volna bárki is, hogy a korhadt pártállam bukása után a korszertű, megreformált politika, az immár bélyeiből fölszabadított gazdaság és a tulajdonviszonyok igenelt változása oly mértékű gazdasági visszaesést produkál, hogy a nyolcvanas évek végi szint kis idő múltán – a kilencvenes évek közepén – egyenesen „jóléti államként” jelenik majd meg.⁴³ De hát az az absztrakt eszmék iránti utópikus felkésztés újbóli fellángolása (avagy – erről se feledkezzünk meg – a lángoló felkésztés maszkija mögött meghúzódó hideg-racionális számítás) megint egyszer áldozatot követelt. Miképp az államosítás az ötvenes években, úgy negyven év múltán a magánosítás, illetve annak megvalósított módja: mindkettő gazdasági visszaesssel, az életszínvonal, az emberi-kulturális életnívó mérheteretlen csökkenséssel járt.⁴⁴

⁴³ Nyugati típusú jóléti államról mást csak azért sem lehetett szó, mivel a szocialista rendszer épp azáltal került a hetvenes-nyolcvanas évekre egyre mélyebb válságba, hogy kiderült: a szocializmus – a történetfilozófiai jóslat ellenére – nemhogy nem éri utol a kapitalizmust, de mögötte való lemaradása egyre növekszik.

⁴⁴ A *Lenin*at javítása idején (2001. szeptember) a sajtóban olvasható némely információ tanulmányos módon dokumentálja a piacgazdaság és a privatizáció mindehatóságba vetett rendszerváltás korabeli reménységek megvalósulásának mértékét. Az egyik ilyen információ szerint még a rendszerváltás idején az egykori szocialista országok közül az átlegjövedelem tekinteté-

Világtörténeti, avagy külpolitikai szinten ezzel együtt helytálló lehet a hitvatkozás: bárhogy cselekedjenek is az egyedi auktorok, bármily magatartás vagy érzület – megfontolt, avagy hebehurgya, ószinte vagy álságos – hasza át is a szereplőket – hogy milyen eszmék bírnak tartós és erős befolyással –, nem utolsósorban azon múltik, világtörténeti szinten akad-e képviselőjük, áll-e hatalom (állnak-e hatalmak) mögöttük.

ben hazánk Szlovénia mögött a második helyen állott, addig most, Romániát és talán még Bulgáriát megelőzve, valahol az utolsó előtti helyek egyikén áll; éspedig annak *ellenére*, hogy – nem pedig *azért*, *mert*, erre még alnabban se gondoljon senki – a privatizáció és a külföldi tulajdon arányának tekintetében az élen járunk; az átlagfizetést illetően olyan országok kerültek élénk, melyekben a privatizáció és a külföldi tulajdon aránya még nem érte el a hazai mértéket (de persze a fejlődés útját hosszabb távon ők sem tudják késleltetni, hangzik a megnyugtató bizonykodás). A második lényeges információ szerint a nemzetközi fizetőszőkörre átszámított azonos értékű fizetési kategóriákban nálunk fizetik a legmagasabb adót. Az átlagfizetésben való kelet-európai lemaradásunkat az adófizetés terén egyenlíthetjük ki.